

АРХИВОЗНАВСТВО

УДК 930.253(430) «1939/1945»

Н. Г. Кашеварова

ДОКУМЕНТИ КАНЦЕЛЯРІЇ А. РОЗЕНБЕРГА В СКЛАДІ ЗІБРАНЬ ФЕДЕРАЛЬНОГО АРХІВУ В БЕРЛІНІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІДЕОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Мета роботи дослідження пов'язане із загальною характеристикою документів з архіву канцелярії Альфреда Розенберга в складі зібрань Федерального архіву в Берліні як джерел з історії розвитку та пропагування нацистської ідеології як складової політики націонал-соціалізму в окупованих ним країнах Східної Європи під час Другої світової війни. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що ці документи мало відомі українським дослідникам та не використовувалися ними як джерела з вивчення ідеологічної політики націонал-соціалізму на окупованих нацистами територіях. **Методологія** дослідження полягає у застосуванні методів джерелознавства та архівознавства, що дозволяє висвітлити загальний зміст документів архіву канцелярії А. Розенберга, охарактеризувати їх за походженням та змістом, виокремити ті документи структур А. Розенберга, що тематично присвячені питанням ідеології та пропаганди не лише в цілому у Східній Європі, а й в Україні, а саме служби А. Розенберга як Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, Міністерства окупованих східних територій та Оперативного штабу Розенберга. Серед цих документів, передусім, доповіді, службові інструкції, донесення та листування, що торкаються, зокрема, долі питань освіти і науки на окупованій території СРСР та культурної спадщини народів Східної Європи, переміщення останньої за її межі, а також використання її у націонал-соціалістичному навчанні та науці з метою подальшої реалізації ідеологічних доктрин нацизму шляхом втілення їх в управлінні окупованими країнами Східної Європи. **Висновки:** охарактеризовані документи структур А. Розенберга в складі архіву його канцелярії не є самостійним джерелом щодо ідеологічної складової нацистської політики в окупованих країнах Східної Європи, але можуть стати в нагоді у комплексному дослідженні питань щодо засад її формування, передусім щодо культури, освіти, науки. Але водночас ці документи є повноцінним історичним джерелом щодо становлення ідеології націонал-соціалізму та її ролі як у внутрішньополітичному житті нацистської Німеччини, так і поширення цієї ідеології за її межами.

Ключові слова: історичне джерело, ідеологія націонал-соціалізму, канцелярія А. Розенберга, Друга світова війна, окупація, Східна Європа.

Н. Г. Кашеварова

ДОКУМЕНТЫ КАНЦЕЛЯРИИ А. РОЗЕНБЕРГА В СОСТАВЕ СОБРАНИЙ ФЕДЕРАЛЬНОГО АРХИВА В БЕРЛИНЕ КАК ИСТОЧНИК ПО ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Цель работы – исследование связано с общей характеристикой документов архива канцелярии Альфреда Розенберга в составе собраний Федерального архива в Берлине как источников по истории развития и пропаганды нацистской идеологии как составляющей

политики национал-социализма в оккупированных им странах Восточной Европы во время Второй мировой войны. Научная новизна работы состоит в том, что эти документы мало известны украинским исследователям и не использовались ими как источники по истории идеологической политики национал-социализма на оккупированных нацистами территориях. **Методология** исследования состоит в использовании методов источниковедения и архивоведения, что позволяет осветить общее содержание документов архива канцелярии А. Розенберга, охарактеризовать их согласно происхождению и содержанию, выделить те документы структур А. Розенберга, которые тематически посвящены вопросам идеологии и пропаганды не только в Восточной Европе, а и в Украине, а именно – службы А. Розенберга как Уполномоченного по вопросам наблюдения за общим духовным и идеологическим обучением и воспитанием в НСДАП, Министерства оккупированных восточных территорий и Оперативного штаба Розенберга. Среди этих документов, прежде всего, доклады, служебные инструкции, донесения и переписка, которые касаются, в частности, судьбы вопросов образования и науки на оккупированной территории СССР и культурного наследия народов Восточной Европы, перемещения последнего за ее пределы, а также использования его в национал-социалистическом обучении и науке с целью дальнейшей реализации идеологических доктрин нацизма путем воплощения их в управлении оккупированными странами Восточной Европы. **Выводы:** охарактеризованные документы структур А. Розенберга в составе архива его канцелярии не являются основным источником по идеологической составляющей нацистской политики в оккупированных странах Восточной Европы, но могут быть использованы в комплексном исследовании вопросов касательно основ ее формирования, прежде всего в сфере культуры, образования и науки. Но в это же время эти документы являются полноценным историческим источником по истории становления идеологии национал-социализма и ее роли как в политической жизни нацистской Германии, так и в распространении этой идеологии за ее границы.

Ключевые слова: исторический источник, идеология национал-социализма, канцелярия А. Розенберга, Вторая мировая война, оккупация, Восточная Европа.

N. Kashevarova

THE DOCUMENTS OF THE ALFRED ROSENBERG'S CHANCELLERY AS A HISTORICAL SOURCE OF THE IDEOLOGICAL PART OF THE NAZI POLICY IN THE EASTERN EUROPE DURING THE OCCUPATION IN THE SECOND WORLD WAR

The article analyzes documents of the Alfred Rosenberg's Chancellery (Kanzlei Rosenberg) as a historical source, that shed light on the Nazi ideological policy in the Eastern Europe during the Second World War. In general, the content and the origin of these documents have been briefly overviewed, primarily of the documents of the Commissar for Supervision of Intellectual and Ideological Education of the NSDAP (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP), the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories and Reichsleiter Rosenberg Taskforce (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg). Among the briefly characterized documents are the reports and correspondence regarding education, science, and cultural heritage in the occupied Eastern Territories.

Keywords: historical source, Nazi ideology, Alfred Rosenberg's Chancellery, Second World War, occupation, Eastern Europe.

Актуальність теми дослідження. Протягом останніх років у науковому середовищі не вщухає інтерес до дослідження ідеологічної політики нацизму щодо окупованих ним країн, і з часом все більше зростає роль документів не лише безпосередньо німецьких структур, що діяли на території окупованих нацистами країн, а й різних служб на території Третього рейху, що реалізовували цю політику, а подекуди і робили свій внесок у її розвиток і поширення. З кінця 1980-х та на початку 1990-х рр. з відкриттям архівних фондів, що перебували в обмеженому доступі, та пошуком нових архівних матеріалів коло таких історичних джерел невпинно розширюється. Серед них окреме місце посідають документи служб, пов'язаних з ім'ям Альфреда Розенберга [5, 24, 25]:¹ його канцелярії (Kanzlei Rosenberg),² структури із назвою «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП» (далі служба Уповноваженого фюрера) [20, 22, 26]³, Оперативного штабу Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) (далі Оперативний штаб), так званої Вищої школи (Hohe Schule) – вищого нацистського навчального закладу для майбутньої еліти Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (далі НСДАП) [21], Міністерства окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete).⁴ Зовнішньополітичного відомства НСДАП (Außenpolitisches Amt der NSDAP) та ін.

На сьогодні дослідникам доступні документальні комплекси цих установ, більша частина яких зберігалася у Федеральному архіві в Берліні⁵ та у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), окремі документи – в архівах різних країн світу. Частина з них, наприклад, документи Оперативного штабу та канцелярії Розенберга, були оцифровані протягом останніх десяти років і розміщені у мережі Інтернет у відкритому доступі [6]. Проте з цих документальних масивів одним з найбільших є саме архів канцелярії А. Розенберга (фонд NS 8) у Федеральному архіві [23]. Колись вона виконувала роль приватного секретаріату А. Розенберга, але поступово у 1930-і роки перебрала на себе координуючу

роль у діяльності більшості його структур, серед яких провідну роль виконувала служба Уповноваженого фюрера, яка намагалася перебрати на себе цілу низку функцій: наукову, навчальну, пропагандистську тощо не лише у НСДАП, а й у внутрішньополітичному житті Третього рейху. Але, на жаль, діяльність канцелярії, як і служби Уповноваженого фюрера, практично не відома українським історикам, оскільки діяльність цих установ асоціюється, передусім, з внутрішньополітичними справами нацистської Німеччини. Але перегляд нами документів канцелярії засвідчив, що в її архіві є документи, присвячені як окупованим країнам Східної Європи і побудові там «нового порядку» в цілому, так і, пов'язані безпосередньо з окупованими територіями СРСР та Україною в його складі. Хоча останніх, порівняно з обсягом усього документального масиву, досить небагато, вони є цікавим додатковим історичним джерелом, яким, на жаль, як уже було зазначено, досі майже не послуговуються у наукових пошуках українські дослідники ідеології та політики націонал-соціалізму, хоча названі державні та партійні служби перебували у зв'язку з нацистськими структурами, що мали відношення до управління окупованими територіями СРСР.

Також у складі цього документального масиву наявні примірники документів інших різних державних органів і служб Третього рейху, що розсилали до відома, але в умовах відсутності можливості фізичного доступу для більшості українських дослідників до фондів цих органів і служб у складі зібрань Федерального архіву, вони також можуть бути історичними джерелами для дослідників націонал-соціалізму та окупаційної політики.

Новизна. У цілому досліджень, де б ці документи були використані як джерела, поки що немає в українській історичній науці, за поодинокими винятками використання українськими дослідниками окремих документів канцелярії з українських питань, що збереглися у складі інших масивів архівних документів, наприклад у Єврейському документальному центрі (Centre de Documentation Juive Contemporaine (CDJC) в Парижі [1]. Матеріали канцелярії залучали до наукових досліджень як джерела та вивчали окремо як

документальний комплекс, в основному, німецькі науковці, що в світлі різної наукової тематики досліджували життя і діяльність самого А. Розенберга [20, 26], його роль у внутрішньому державному та партійному житті. Але у цих наукових публікаціях зв'язок канцелярії Розенберга та її документів з політикою нацистів у Східній Європі також не виступав окремою самостійною темою дослідження.

Тому *мета нашого дослідження* – дати загальну характеристику окреслених документів з архіву канцелярії А. Розенберга в складі зібрань Федерального архіву в Берліні як джерел з історії формування, розвитку, пропагування нацистської ідеології як складової політики націонал-соціалізму в окупованих ним країнах Східної Європи задля сприяння подальшому запровадженню цих документів до наукового обігу в середовищі українських науковців – істориків Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Хронологічно документи фонду NS 8 із загальним обсягом у 301 одиницю зберігання (за даними Федерального архіву) охоплюють 1918–1945 рр., але більшість їх належить до 1934–1944 рр. Значна їхня частина у складі матеріалів інших служб наприкінці війни потрапила до американської зони окупації Німеччини і була переправлена до Нюрнберга, де передбачалося залучити ці документи як документальні свідчення сторони звинувачення проти нацистських злочинців на Нюрнберзькому процесі. Окремі документи залишилися в архіві у Нюрнберзі, але значна їхня частина була переправлена до США, звідки після мікрофільмування повернулася до Федеральної республіки Німеччина у першій половині 1960-х рр. [27]. Після повернення весь документальний комплекс був упорядкований заново: з нього виокремили документи різних структур Розенберга, наприклад документи Міністерства окупованих східних територій, документи канцелярії Розенберга, інших структур, і на їхній основі сформували нові фонди. Але ретельного архівного упорядкування ці документи так і не зазнали.

Решта прав у складі фонду NS 8 у Федеральному архіві в Берліні позначені як документи безпосередньо канцелярії А. Розенберга, і більшість їх пов'язана з особистістю А. Розенберга та його діяльністю як представ-

ника партійної та державної верхівки Третього рейху: матеріали до біографії, публіцистичні твори, публікації в пресі, як самого А. Розенберга, так і про нього, його промови на різних заходах стосовно його службових поїздок тощо, документи про участь його служб у внутрішньому житті Третього рейху, сфері ідеології і навчання НСДАП, відносини з іншими державними та партійними органами. Ще частина документів присвячена фінансуванню та матеріальному забезпеченню його служб, організаційним і кадровим питанням. Значну кількість матеріалів фонду становить листування не лише щодо поточної діяльності – службових розмов, обміну службовими матеріалами, питань координації та забезпечення діяльності А. Розенберга, – а й щодо опрацювання загальної спільної лінії всіх його служб в ідеологічній політиці, а після 1941 р. – насадженні цієї політики серед народів окупованої частини СРСР.

Фонд канцелярії досить неоднорідний за складом, наприклад, твори та промови А. Розенберга перемежуються з листуванням канцелярії з різних тем, як внутрішнім – з різними службами А. Розенберга, так і зовнішнім – з різними установами й організаціями, а також особами. Оскільки архів у цілому має риси діловодного архіву установи, більша частина його справ зазнала лише поверхневого упорядкування – за належністю документів та підпорядкуванням структури, де вони були створені, за винятком матеріалів, що надходили до фонду вже після його формування та мали свою внутрішню структуру, сформовану за інших умов. Тому документи часто розміщені у справі в хронологічно зворотному порядку, але самі справи пронумеровані без прив'язки до часу створення документів, що, як вже було зазначено, обумовлено історією самої канцелярії та повоєнною долею її архіву⁶. Ознайомитися детальніше з їхнім змістом, як і загальним складом фонду, а також з історією його комплектування і післявоєнною долею окремих його частин можна завдяки історичній довідці та переліку справ до фонду NS 8, розміщеним на сайті Федерального архіву [9].

Українським дослідникам з тих служб Розенберга, документи яких представлені в

архіві його канцелярії, найбільш відомі Міністерство окупованих східних територій, щоправда, щодо функціонування останнього як державної установи існує небагато досліджень [3, 28], та Оперативний штаб, в основному завдяки діяльності одного з його найбільших регіональних підрозділів – Головної робочої групи «Україна».⁷ Оперативний штаб був структурою НСДАП, створений за ініціативою А. Розенберга, тому у своїй діяльності найтісніше був пов'язаний зі службою Уповноваженого фюрера та канцелярією Розенберга.

П'ять справ у складі архіву канцелярії пов'язані з Оперативним штабом (справи 259–263), ще п'ять справ – з Вищою школою (справи 264–267, 274), три справи – з Міністерством окупованих східних територій та 18 справ – з вищезгаданою службою Уповноваженого фюрера. Поодинокі документи цих структур перебувають у складі інших справ.

Відомства служби Уповноваженого фюрера мали своїм першочерговим завданням формувати і пропагувати ідеологію націонал-соціалізму, і не лише в межах НСДАП. Вони прагнули до впливу в освіті, науці, культурному житті (театр, музика, письменство, зображальне мистецтво, преса тощо). Частина структур при службі Уповноваженого фюрера переслідувала дослідницькі цілі, передусім, у науці, де значну роль було відведено археології, історії, германістиці тощо. З початком Другої світової війни їхня діяльність набула нового значення: тепер вони мали всіляко сприяти веденню так званої ідеологічної боротьби з більшовизмом, виголошеної А. Розенбергом, особливо у зв'язку з тим, що з початком окупації території СРСР до рук нацистів потрапили зібрання місцевих бібліотек, архівів, музеїв, наукових установ, що, на думку А. Розенберга, мали стати джерелами на користь цієї боротьби і конфіскацією яких мав займатися Оперативний штаб. Серед завдань останнього у 1942 р. були вказані «підтримка науки і досліджень» та забезпечення конфіскованими матеріалами служби Уповноваженого фюрера для підтримки націонал-соціалістичної науки та навчання [8].

Документи служби Уповноваженого фюрера (понад 700 одиниць зберігання за даними Федерального архіву) поки що не оцифровані,

але у матеріалах канцелярії А. Розенберга наявні документи кількох його відомств і служб, співробітники яких під час Другої світової війни збирали різні матеріали в окупованих країнах Східної Європи, серед них і в Україні. Це, наприклад, матеріали щодо досягнень радянської науки, освіти, пропаганди, після чого зібрану інформацію опрацьовували та на її основі готували лекції для членів НСДАП, викладачів, службовців, науковців на території Третього рейху, а також поширювали антибільшовицьку пропаганду на окупованій частині СРСР.

Значна частина цих документів належить Головному відомству «Наука», матеріали якого сконцентровані у справах 240, 241, в основному за 1942–1944 рр., де можна знайти відомості щодо організації лекцій з расової теорії, біології, антропології, медицини, історії Східної Європи у світлі історії німецького народу (наприклад розселення германських племен, що пізніше було використано нацистами як «свідчення» заселення цих земель германцями ще до слов'ян) [4], листування щодо завдань науки під час війни [10, арк. 70–78], пропаганди у вищих навчальних закладах [9]. Серед цієї групи матеріалів також збереглася інформація щодо проведення в березні 1942 р. засідання науковців, ініційованого Головним відомством «Наука» та Міністерством окупованих східних територій і присвяченого долі науки на окупованих східних територіях [10, арк. 2–2 зв., 18–23]. Серед доповідей були заявлені такі: політичні завдання науки на Сході, розвиток сільського господарства, фізики, хімії, питання охорони здоров'я, історія науки в СРСР тощо. Хоча, безперечно, тут постає питання щодо науковості та заідеологізованості подібних заходів.

Становить інтерес і свідчення щодо створення Головним відомством «Наука» Центру дослідження Сходу (Zentrale für Ostforschung) у структурі Міністерства окупованих східних територій, що мало досліджувати наукові проблеми окупованої території СРСР [10, арк. 105–115; 11, арк. 177]. Крім німців до роботи при цьому Центрі за планом мали залучати радянських науковців, що залишилися в окупації. Влітку 1944 р. це відомство ініціювало заснування спеціального Інституту

дослідження більшовизму [10, арк. 184–185], що мав спиратися на матеріали, вивезені Оперативним штабом з СРСР, розробляти засади антибільшовицької пропаганди на тлі переміщення лінії фронту зі сходу на захід, а також підтримувало діяльність ще однієї структури із назвою «Товариство з дослідження світової більшовицької загрози».

Серед матеріалів служби Уповноваженого фюрера збереглися також документи Інституту дослідження континентальної Європи на чолі з О. Нікурадзе.⁹ В одному з цих документів ідеться про завдання Інституту, одним з яких була розробка підручників для школярів перших трьох років навчання на окупованій території СРСР з урахуванням необхідності насадження серед них націонал-соціалістичної ідеології, а також у цілому порушено питання про роботу шкіл в Україні та на Кавказі, подані переліки відповідних спеціалістів у Східному міністерстві [19]. Бібліотека цього інституту, як і низка інших установ Третього рейха, поповнювалася книгами, вивезеними Оперативним штабом з СРСР [19, арк. 35].

Велика роль відводилася так званій «боротьбі з єврейством», крім того, нацисти пропагували точку зору, згідно з якою провідна роль у державній та партійній верхівці в СРСР належала євреям, тому служба Уповноваженого фюрера поширювала антисемітські погляди. Наприклад, спеціаліст з юдаїки та гебраїки, співробітник Інституту дослідження єврейського питання Вищої школи Й. Поль [24] під час окупації здійснив кілька поїздок до Литви, Білорусії та України, де займався відбором і вивезенням єврейських зібрань для Інституту дослідження єврейського питання, а підготовлені ним статті і брошури поширювалися як матеріали для навчання у НСДАП. Його документи є як в архіві служби Уповноваженого фюрера, так й в архіві Оперативного штабу. Наприклад, серед документів канцелярії збереглася велика стаття Й. Поля, присвячена радянській літературі, надрукованій на ідиш, у супроводі статистики видань за тематичними напрямками. Стаття мала бути опублікована у періодичному виданні служби Уповноваженого фюрера антисемітського змісту під назвою «Weltkampf» («Світова боротьба») [15, арк. 226–234].

Із документами служби Уповноваженого фюрера тісно пов'язані документи *Оперативного штабу Розенберга*. Оперативний штаб відомий конфіскаціями культурних цінностей на окупованих нацистами територіях. Але водночас він зробив свій внесок у формування ідеологічної складової нацистської політики щодо народів Східної Європи, що полягав, передусім, у збиранні на окупованих територіях різноманітних матеріалів більшовицького змісту (з елементами більшовицької ідеології): книг, навчальних матеріалів, кінофільмів, фотографій тощо та у їхньому опрацюванні з метою подальшого використання у пропаганді, навчанні та наукових дослідженнях.

У подальшому аналітичні огляди, підготовлені співробітниками Штабу та колишніми радянськими громадянами, що писали розвідки на його замовлення, надавали в користування іншим німецьким структурам, як окупаційним, так і таким, що безпосередньо знаходилися на території рейху, для забезпечення більш оптимального з точки зору окупантів управління загарбаними територіями та раціонального використання різноманітних ресурсів окупованих нацистами країн. На основі цих оглядів готувалися пропагандистські статті для преси, їх залучали до партійного навчання, регулярно надсилали до Міністерства окупованих східних територій, хоча сам Штаб не займався питаннями організації пропаганди. В архіві канцелярії є документи щодо загальної структури та завдань Оперативного штабу [14], роботи його окремих команд і їхніх співробітників на окупованій території СРСР, наприклад, на півдні Росії та на Кавказі [13, арк. 11]. Штаб серед іншого, як уже було вказано, мав виконувати завдання служби Уповноваженого фюрера, тому з нею він найбільше був пов'язаний через так звані зондерштаби (досл. «особливі штаби»). Ці структури формувалися зі співробітників служби Уповноваженого фюрера при структурах Оперативного штабу на окупованих територіях і мали збирати матеріали за окремими, чітко окресленими напрямками: наука, давня історія/археологія, музика, бібліотечна справа та ін. Окремі документи зондерштабів «Прадавня історія» та «Наука» знаходяться у справі 229. Це матеріали щодо організації ар-

хеологічних досліджень на окупованих територіях СРСР, яким А. Розенберг приділяв багато уваги, доповідні записки та листування, присвячене переміщенню матеріалів українських історико-краєзнавчих музеїв до рейху, передусім археологічних знахідок, документи керівника відомства «Прадавня історія» при службі Уповноваженого фюрера та керівника відповідного зондерштабу при Оперативному штабі Г. Райнерта¹⁰ [15, арк. 25–29]. Багато подібних матеріалів зондерштабу «Прадавня історія» збереглося в архіві Оперативного штабу [2, 7] Більшість археологічних розкопок та пошуків були сконцентровані на території України, де німці шукали сліди давніх готів [19, арк. 70–73, 73 зв.] та на півдні Росії.¹¹

Окрема група документів Оперативного штабу в архіві канцелярії присвячена вивезенню культурних цінностей з території СРСР у 1943–1944 р.: бібліотечних зібрань, архівних матеріалів, археологічних колекцій історико-краєзнавчих музеїв. Наприклад, представлено листування щодо вивезення культурних цінностей з території райхскомісаріату «Остланд» у 1944 р. [13, арк. 80–80 зв.], архівних матеріалів з Вітебська та Могильова в Білорусії [12, арк. 97–99, 139], з Нарви в Естонії в березні 1944 р. [13, арк. 75–79], а також щодо евакуації Головної робочої групи «Україна» з Києва у вересні 1943 р. [13, арк. 82–84] та ін. Частина вивезених Оперативним штабом книг надходила до Східної бібліотеки Розенберга¹² та бібліотеки Вищої школи. В одному зі звітів останньої за 1943 р. можна знайти дані щодо книг, вивезених Оперативним штабом з України, що надійшли до бібліотеки [16, арк. 141–142]. На увагу заслуговують і документи зондерштабу «Зображальне мистецтво» за 1944 р., що висвітлюють процес пошуку безпечного місця для вивезених з СРСР предметів мистецтва [13].

Низка документів Міністерства присвячена темам, різною мірою пов'язаним з Україною: 1) організація та проведення партійних навчань у формі лекторію політики на окупованій території СРСР, поводження з місцевим населенням та підготовки відповідних навчальних матеріалів; 2) використання конфіскованих зібрань, серед яких були й радянські кінофільми, для створення пропагандистських

матеріалів; 3) організація та проведення пропагандистських виставок, експонатами яких були вивезені культурні цінності з радянських бібліотек і музеїв (найбільше – з України та Білорусії), як на території Третього рейху – для членів НСДАП, – так і для військових та державних службовців, що працювали в органах німецької цивільної адміністрації в Україні, а також членів НСДАП, уповноважених райхскомісаром України Еріхом Кохом для ідеологічної роботи в генеральних округах райхскомісаріату «Україна» [17, арк. 9]. Серед окремих документів Міністерства, наприклад, заслуговує на увагу доповідна записка Анатолія фон Мільве-Шрьодена, заступника керівника відділу політики у сфері культури Міністерства окупованих східних територій, із назвою «Міркування щодо імперського будівництва на Сході» («Gedanken über den Reichsaufbau im Osten») від травня 1943 р., щодо питань історії народів Східної Європи, зокрема й українців, їхнього психологічного портрета, впливу на них більшовицької ідеології, а також цілей Німеччини в управлінні окупованими територіями і питань пропаганди [18, арк. 107–120].

Крім того, слід назвати документи, пов'язані з історією німців-переселенців у Східній Європі, зокрема в Україні [18], донесення щодо ситуації в райхскомісаріатах «Україна» та «Остланд» [18, арк. 96–98], поїздок А. Розенберга окупованими територіями Східної Європи [17, арк. 99; 19, арк. 43–45]. Серед матеріалів кінця 1944 р., коли лінія фронту просунулася вже за межі України, превалюють документи щодо пропагандистської роботи серед примусових робітників – колишніх громадян СРСР, що працювали в Німеччині, особливо в умовах змін наприкінці війни [17, арк. 44–43 зв.].

Окреме місце серед матеріалів Міністерства також посідають документи стосовно повноважень владних структур Третього рейху на окупованих східних територіях: накази Гітлера щодо органів цивільного управління, відомості про персональний склад, що безпосередньо реалізовував нацистську управлінську політику в Україні та в країнах Балтії і ніс за це відповідальність, зв'язки НСДАП з політикою в Україні [17, арк. 8, 20].¹³

Висновки. Наведені вище документи різних структур А. Розенберга не є вичерпним

самостійним джерелом для дослідження ідеологічної складової нацистської політики на окупованій території як України, так і всієї окупованої території СРСР, але можуть стати в нагоді історикам у комплексному вивченні не лише питань засад формування ідеологічної політики нацистів на окупованих територіях, а й питань культури, освіти, науки, пропаганди як на території окупованих країн Східної Європи, так і в Україні, яка, згідно з

концепцією А. Розенберга, мала б стати одним з основних елементів антибільшовицької політики та однією з рушійних сил у так званій боротьбі нацизму з більшовизмом. Але водночас ці документи є повноцінним історичним джерелом щодо становлення ідеології націонал-соціалізму та її ролі як у внутрішньополітичному житті нацистської Німеччини, так і поширення цієї ідеології за її межами.

Примітки

¹ Альфред Розенберг (Alfred Rosenberg) (12.01.1893, Ревель (нині – Таллінн) – 16.10.1946, Нюрнберг) – один з провідних ідеологів націонал-соціалізму. До 1918 р. був підданим Російської імперії, навчався на інженера-архітектора у Ризькому політехнічному інституті, який у 1915 р. був переведений до Москви. Після 1918 р. виїхав до Німеччини, де приєднався до націоналістичного руху. З 1920-х рр. вважався одним з основних фахівців з Росії та більшовизму. У 1920-1930-х рр. заснував чи очолював низку структур: Союз боротьби за німецьку культуру, Зовнішньополітичне відомство НСДАП, службу Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП та ін. У липні 1941 р. очолив Міністерство окупованих східних територій. Страчений за вироком Нюрнберзького трибуналу. Найбільш повний опис життя та діяльності А. Розенберга викладений у праці Е. Піпера «Альфред Розенберг: головний ідеолог Гітлера» (Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe) (2005).

² Не плутати з імперською канцелярією, або рейхсканцелярією (Reichskanzlei) (відомством рейхсканцлера, або голови уряду Німеччини), канцелярією керівника НСДАП (Kanzlei des Führers der NSDAP), що була канцелярією Гітлера, та партійною канцелярією (Partei-Kanzlei) – вищим органом НСДАП.

³ Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (нім.: Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP) – посада А. Розенберга та водночас назва його установи, в межах якої була об'єднана ціла низка т. зв. головних відомств і відомств, що відповідали за різні тематичні напрями ідеологічної роботи, навчання та виховання у НСДАП та мали відповідні однойменні назви, наприклад Головне відомство «Наука» (Hauptamt Wissenschaft), Відомство «Прадавня та рання історія» (Amt Vor- und Frühgeschichte) та ін. Вони діяли не лише в межах партії, а й загалом намагалися посилити свій вплив у науковому, культурному та освітньому житті нацистської Німеччини: випускали серії тематичних партійних видань, де публікували матеріали щодо так званих «ідейних ворогів націонал-соціалізму», передусім більшовизму, готували планові теми для проведення різноманітних навчальних заходів у НСДАП та серед її структурних організацій, проводили навчальну та пропагандистську роботу, наприклад, у формі відкритих прийомів із читанням доповідей тощо.

⁴ Міністерство окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete), або Імперське міністерство у справах окупованих східних територій (застарілий переклад: «Імперське міністерство окупованих східних областей»), або Східне міністерство (Ostministerium), було вищим органом цивільної влади, створеним 17 липня 1941 р. на чолі з А. Розенбергом для управління окупованими територіями СРСР. Термін «Схід» або «східний» за часів націонал-соціалізму в Німеччині позначав територію Східної Європи, відповідно влада Міністерства поширювалася на країни Балтії – Естонії, Латвії, Литви та Білорусії, на території яких було створено райхскомісаріат «Остланд», та більшу частину України, що увійшла до райхскомісаріату «Україна». Водночас північно-східні та східні області України разом з окупованими областями РРФСР належали до зони військової окупаційної адміністрації.

⁵ Це такі фонди у складі зібрань Федерального архіву, в Берліні: NS 8 (Kanzlei Rosenberg), NS 15 (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP), NS 30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), NS 43 (Außenpolitisches Amt der NSDAP (APA), R 6 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete)).

⁶ Окремі колекції, де представлені документи канцелярії, крім Федерального архіву зберігаються також у таких установах: Нідерландський інститут військової документації (Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie), зараз це Інститут з дослідження війни, геноциду та голокосту (Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD) в Амстердамі, Єврейський науковий інститут або Єврейський інститут дослідження ідишу (Yivo-Institute for Jewish Research) у Нью-Йорку, Єврейський документаційний центр у Парижі, Гуверівський інститут війни, революції та миру (Hoover Institution on War, Revolution and Peace) у складі Стенфордського університету у США, у Бібліотеці Конгресу у Вашингтоні (США). Більша частина документів Оперативного штабу знаходяться у фондах у ЦДА-ВО України (3676) та (3674), там також зберігаються мікрофотокопії вивезених до США масивів нацистських документів, що пізніше повернулися до ФРН, – це фонд КМФ-8. Також окремі документи служб Розенберга зберігаються в Російському державному військовому архіві (РДВА) у Москві.

⁷ Окремі питання діяльності Оперативного штабу у сфері політики щодо бібліотечних і музейних зібрань або реконструкції його документального архіву висвітлені в публікаціях П. К. Грімстед, У. Хартунг, В. Айхведе, російських дослідників М. Зініч та О. Мазурицького, в публікаціях українських дослідників Т. Себти, Л. Дубровіної, Н. Малолетової, Н. Кашеварової, в окремих публікаціях В. Калашнікової, В. Яременко, Н. Гуцула, Я. Музиченко, В. Нестеренка. Щодо завдань Оперативного штабу, його структури, ідеологічного та наукового підґрунтя його діяльності на території Східної Європи див. також наукові публікації Н. Кашеварової.

⁸ Товариство з дослідження світової більшовицької загрози (Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr) було засноване у вересні 1944 р. з метою вивчення історії Радянської Росії та створення основи для пропаганди проти СРСР. Основною формою роботи Товариства було проведення зібрань і нарад, а також організація публічних лекцій. Очолював Товариство співробітник Служби Розенберга Гайнріх Гертле (Heinrich Härtle), що до цього часу був керівником зондерштабу «Наука» при ОШР.

⁹ Олександр Нікурадзе (Alexander Nikuradse) (1900–1981), німецький фізик та геополітик грузинського походження. Народився та навчався у Грузії, у 1919 р. приїхав вчитися до Німеччини, де пізніше отримав німецьке громадянство. До Другої світової війни викладав фізику у вищих технічних школах Мюнхена та Берліна. Завдяки особистим дружнім відносинам з А. Розенбергом впливав на погляди останнього з кавказьких питань. У 1941–1954 рр. очолював заснований ним же Інститут дослідження континентальної Європи (Institut für kontinentaleuropäische Forschung), що займався історичними та етнографічними пошуками.

¹⁰ Ганс Райнерт (Hans Reinerth) (1900–1990) – німецький археолог, наступник Г. Коссінні, займався дослідженням поховань доби бронзи. З 1931 р. – член НСДАП, у 1933–1945 рр. керував Імперським союзом німецької давньої історії. Видавав кілька спеціалізованих журналів. Від 1939 р. очолював Відомство «Прадавня історія» при службі Уповноваженого фюрера, з 1940 р. – зондерштаб «Прадавня історія» Оперативного штабу Розенберга. Після Другої світової війни не зміг поновити свою наукову кар'єру за фахом.

¹¹ Археологічними дослідженнями і науковими розвідками з метою пошуків слідів давніх готів активно займався не лише Оперативний штаб, а й низка інших нацистських служб, передусім у структурі СС.

¹² Східна бібліотека Розенберга (Ostbücherei Rosenberg) була бібліотекою, де, за задумом А. Розенберга, мали бути сконцентровані книжкові зібрання з історії країн Східної Європи та більшовизму. Бібліотека поповнювалася в основному книгами з окупованих країн Східної Європи, вивезеними Оперативним штабом.

¹³ У НСДАП була структура «Arbeitsbereich Osten der NSDAP» («Робочий підрозділ «Схід» НСДАП»), що пов'язувала НСДАП зі Східним міністерством. Вона мала займатися пропагандистською роботою, передусім серед німців-членів НСДАП на окупованих територіях СРСР та радянських військовополонених.

Список використаних джерел

1. Гентош Л. Про ставлення Митрополита Шептицького до німецького окупаційного режиму в контексті документа з канцелярії Альфреда Розенберга / Ліліана Гентош // Україна модерна. – 2013. – 20. – С. 296–317.
2. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / Н.Г. Кашеварова ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2014. – Ч. 1: Джерелознавче дослідження. – 552 с.
3. Кашеварова Н. Г. Міністерство окупованих східних територій / Н. Г. Кашеварова // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 742–744.
4. Кашеварова Н. Г. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. / Н. Кашеварова // Архіви України. – № 1–3. – 2005. – С. 389–400.
5. Кашеварова Н. Розенберг Альфред / Н. Кашеварова // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9: Прил–С. 261–262.
6. Коллекция документов Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга [Электронный ресурс] / ЦГАВО Украины: офиц. сайт. – Электрон. дан. – Режим доступа: <http://err.tsdavo.org.ua/> – Заголовок с экрана.
7. Тесленко Д. Л. Діяльність зондерштабу прадавньої історії оперативного штабу «Рейхслайтер Розенберг» у генеральній окрузі «Дніпропетровськ» (1942–1943 рр.) / Д. Л. Тесленко, Ю. Ю. Фанигін, О. І. Тесленко // Вопросы германской истории. – 2007. – 2007 (2). – С. 382–394.
8. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 55–56.
9. Bundesarchiv Berlin (далі BArch) NS 8/240. Тут і далі через відсутність можливості послатися на оцифрований документ через складний процес генерації посилання в базі оцифрованих зібрань Федерального архіву подається посилання у традиційній формі, рекомендованій Федеральним архівом: BArch NS 8/..., де ризикою відокремлені: номер фонду, номер справи та номери аркушів. Знайти вказаний документ можна в самій базі оцифрованих колекцій архіву за адресою <https://invenio.bundesarchiv.de/basys2-invenio/main.xhtml>, у якій можна перейти до потрібного фонду і справи.
10. BArch NS 8/241.
11. BArch NS 8/242.
12. BArch NS 8/261.
13. BArch NS 8/262.
14. BArch NS 8/263.
15. BArch NS 8/264.
16. BArch NS 8/267.
17. BArch NS 8/268.
18. BArch NS 8/269.
19. BArch NS 8/270.
20. Bollmus R. Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem / R. Bollmus. – München : R. Oldenburg Verlag, 2006. – 373 S.
21. Bollmus, R. Zum Projekt einer nationalsozialistischen Alternativ-Universität: Alfred Rosenbergs «Hohe Schule» // Erziehung und Schule im Dritten Reich. Teil 2: Hochschulen, Erwachsenenbildung / Hrsg. von Manfred Heinemann. – Stuttgart, 1980. – S. 125–152.
22. Enzyklopädie des Nationalsozialismus / hrsg. von Wolfgang Benz. – 3. Auflage. – Stuttgart : Klett-Gotta, 1998. – S. 360–361.
23. Kanzlei Rosenberg: NS 8 (1918-1945) [Електронний ресурс] / Bundesarchiv. – Режим доступу: <https://invenio.bundesarchiv.de/basys2-invenio/main.xhtml> – Заголовок з екрана. Einrichtungen der NSDAP / Reichsleitung / Kanzlei Rosenberg NS 8
24. Kühn-Ludewig M. Pohl Johannes (1904–1960): Judaist und Bibliothekar im Dienste Rosenbergs. Hannover : Laurentius-Verlag, 2000.– 334 S.
25. Molau A. Alfred Rosenberg. Der Ideologe des Nationalsozialismus : eine politische Biografie / A. Molau. – Koblenz, 1993. – 194 S.
26. Piper E. Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe / E. Piper. – München : Karl Blessing Verlag. – 2005. – 831 S.
27. Records of the Bundesarchiv Relating to Nazi-Era Cultural Property / National Archives: International Research Portal for Records Related to Nazi-Era Cultural Property <https://www.archives.gov/research/holocaust/international-resources/bundesarchiv.html>.
28. Zellhuber A. «Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ...»: das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945. – München, 2006. – 414 S.

References

1. Hentosh, L. (2013). Metropolitan Andrei Sheptytskyi's Attitudes on the German Occupation Regime: A Document from Alfred Rosenberg's Chancellery. *Ukraina Moderna*, 20, 296–317 [in Ukrainian].
2. Kashevarova, N. H. (2014). The ERR activities on the Nazi Ostraum study (1940–1945). Part. 1, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Kashevarova, N. H. (2009). The Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories. *Encyclopedia of History of Ukraine*. Vol. 6. (pp. 742–744) [in Ukrainian].
4. Kashevarova, N. H. (2005). Substantiation of the historical rights on the territory of Ukraine in the ideological Nazi doctrine: speech of the hauptinzatsführer Oskar Wendnagel on the opening of the history and archeology exhibition in Kharkiv on November 1, 1942. *Archives of Ukraine*, 1–3, 221–232 [in Ukrainian / in German].
5. Kashevarova, N. H. (2012). Rozenberg Alfred. *Encyclopedia of History of Ukraine*. Vol. 9. (pp. 261–262) [in Ukrainian].
6. Records of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. The Central State Archive of the High institutions of the authority and government of Ukraine. Retrieved from <http://err.tsdavo.org.ua/> [in Russian, in German].
7. Teslenko, D. (2007). The Activity of Sonderstab Vorgeschichte of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in the General District Dnjepropetrowsk (1942–1943)]. *Voprosy germanskoï istorii*, 2 382–394 [in Ukrainian].
8. Fond 3676, Inventory 1, file 59, fol. 55–56. Central State Archive of the Highest Agencies of State Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in German].
9. BArch (Bundesarchiv Berlin) NS 8/240.
10. BArch NS 8/241.
11. BArch NS 8/242.
12. BArch NS 8/261.
13. BArch NS 8/262.
14. BArch NS 8/263.
15. BArch NS 8/264.
16. BArch NS 8/267.
17. BArch NS 8/268.
18. BArch NS 8/269.
19. BArch NS 8/270.
20. Bollmus, R. (2006). *Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*. München: R. Oldenburg Verlag [in German].
21. Bollmus, R. (1980). *Zum Projekt einer nationalsozialistischen Alternativ-Universität: Alfred Rosenbergs «Hohe Schule». Erziehung und Schule im Dritten Reich. Teil 2: Hochschulen, Erwachsenenbildung*. Manfred Heinemann (Eds.). Stuttgart [in German].
22. *Enzyklopädie des Nationalsozialismus* (1998). Wolfgang Benz (Eds.). 3. Auflage. Stuttgart: Klett-Gotta [in German].
23. Kanzlei Rosenberg: NS 8 (1918–1945). Bundesarchiv: Einrichtungen der NSDAP. Reichsleitung. Retrieved from <https://invenio.bundesarchiv.de/basys2-invenio/main.xhtml> [in German].
24. Kühn-Ludewig M. Pohl Johannes (1904–1960): *Judaist und Bibliothekar im Dienste Rosenbergs*. (2000). Hannover: Laurentius-Verlag [in German].
25. Molau A. (1993). *Alfred Rosenberg. Der Ideologe des Nationalsozialismus : eine politische Biografie*. Koblenz [in German].
26. Piper, E. (2005). *Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe*, München: Karl Blessing Verlag, [in German].
27. Records of the Bundesarchiv Relating to Nazi-Era Cultural Property. National Archives: International Research Portal for Records Related to Nazi-Era Cultural Property. Retrieved from <https://www.archives.gov/research/holocaust/international-resources/bundesarchiv.html> [in German].
28. Zellhuber, A. (2006). «Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ...»: das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945. München [in German].